

I

Yakınçağda Osmanlı Devleti'ni Parçalama Politikaları ve Ermeni Meselesi

Prof. Dr. Mustafa TURAN

Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara

Yakınçağ, imparatorlukların parçalanarak yeni (milli) devletlerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu gelişimin felsefi, fikri ve tarihi sebepleri başka bir çalışmanın konusu olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve Osmanlı topraklarında yeni milli devletlerin ortaya çıkması bu sebeplerin dışında bir mesele değildir. Bu itibarla Fransız İnkılabı'nın, çok milletli ve kültürlü bir yapıda bulunması sebebiyle fikri açıdan Osmanlı Devleti'ni etkilediği bir gerçektir. Ayrıca ihtilâl sonrası askeri ve siyasi bir güç haline gelen Fransa'nın yöneldiği coğrafyanın Osmanlı ülkesi olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Burada hem fikri hem de siyasi zeminde değerlendirilmesi gereken başka bir konu Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-ı Türk unsurların bağımsızlık istekleri ve bu isteklerin büyük Avrupa devletlerinin emperyalist gayeleriyle telifi meselesidir.

1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi, 1827'de Mora'da çıkan Yunan isyanında Yunanlıların yanında yer alması, Fransa'nın hiç de iyi niyetli olmadığını ve Osmanlı ülkesi üzerinde emperyalist amaçları olduğunu gösterecektir. Mesele sadece Fransa'nın emperyalist politikaları ve faaliyetleriyle sınırlı kalmayacak, modern yurttaşlık ve milliyetçilik fikirlerinin Osmanlı Devleti'nin çılgın mozaigine uygulanamayacağına inanan Avrupalılar, günün birinde Osmanlı topraklarının denetimini ele geçirmek amacıyla hareket edeceklerdir¹.

1789'da vuku bulan Fransız İhtilali, Fransa'da mevcut rejimi değiştirmekle kalmamış, dünya politikasında etkin rol oynayan devletlerin

sürdürdükleri geleneksel politikaların da değişmesine yol açmıştır. Bu anlamda üzerinde durulması gereken en önemli gelişme şüphesiz 1815 yılında Viyana Kongresi'nin toplanmasıdır.

İhtilâl sonrası iktidarı ele geçiren Napolyon'un parlak zaferlerle Avrupa'da tek güç haline gelme çabalarına ve kurmaya çalıştığı kıta sistemine karşı Avusturya, Prusya, Rusya ve İngiltere birlikte hareket etmişler ve Avrupa'da düzenin kurulmasına çalışmışlardır. Bu birliktelik, aynı zamanda büyük devletlerin ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, tek başına düzeni kuramayacaklarını gösteriyordu. Nitekim İngiltere'nin, Avrupa kıtasında bir devletin hâkimiyetini önlemek istediği kadar Avusturya da Fransa ve Rusya'nın tehdidi altında kalmamak için Avrupa'da statükonun kurulmasını istiyordu.

İhtilalin liderlerinden Danton'un ortaya attığı "Fransa'nın tabii hudutları" nazariyesi Fransa'yı Ren nehrinden Adriyatik ve Alplere kadar olan sahayı ilhaka yöneltmiştir. İhtilalden sonra işgallere girişen Fransa'nın kuvvetler dengesinde ağırlığı arttığı gibi bu durum Avrupa'da endişeyi de artırmıştı. Önce tarafsız kalan İngiltere, Belçika'nın işgali ve müttefiki Hollanda'nın da istilası ihtimali karşısında harekete geçmiştir. Fransa'nın harp halinde bulunduğu Avusturya ve Prusya ile birlikte Avrupa'nın büyük bir kısmı ihtilalcilere karşı cephe almış, Fransa'ya karşı İspanya, Rusya, Portekiz, Venedik gibi devletler ile Papalık'ın katıldığı Birinci Koalisyon kurulmuştur². Birinci Koalisyon (1793-1793) Fransa'da mutlaki rejimin iadesi bahanesiyle harekete geçmişse de bir sonuç alınamamıştır. İkinci Koalisyon (1798-1802) ise Fransa'yı eski hudutlarına sokmak ve onun ele geçirdiği yerleri paylaşmak gayesi güdüyordu. Osmanlı Devleti ise mevcut arazisini koruyabilmek için Koalisyon'a katılmıştı. Oysa müttefikleri olan Rusya ve İngiltere, hem Fransızları doğudan atmak hem de onlardan boşalacak yerlere el koymak istiyorlardı. Yani İngiltere, Mısır'a, Malta'ya ve Yakındoğu ticaretine göz koymuş, Rusya ise Yediada ve Arnavutluk sahilinin Fransızlardan kurtarılmasından istifade ile Balkanlar ve Ege üzerindeki tarihi emellerini gerçekleştirmek fırsatını elde edeceğine inanmıştı³. İkinci Koalisyon döneminde de Fransa'nın yükselişi önlenememiş ve İngiltere, Fransa'nın elde etmiş olduğu toprakları tanımak zorunda kalmış, bunun karşılığında Fransa da Mısır'ı boşaltmayı kabul etmiştir⁴.

1804'de iktidarı ele geçiren ve imparatorluğunu ilan eden Napolyon'un giriştiği ve 1815'e kadar sürecek olan Koalisyon savaşları Avrupa'yı, siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan büyük ölçüde değiştirmiş, daha

önce kurulan güçler dengesi tamamen bozulmuştur. Bu dönemde milletlerin hakları, kendi geleceklerini belirleyebilmeleri, doğal sınırlar ve tarafsızlar hukuku gibi prensipler devletlerarası ilişkilerde yerlerini almıştır⁵.

Altıncı Koalisyon (1813-1814) savaşları sırasında Koalisyon güçleri Paris'e girmişler (30 Mart 1814) Paris'te yapılan antlaşma ile Fransa 1792 sınırlarına çekilmeyi kabul etmiştir. Bu savaşlar sırasında iktidarını kaybeden ve Elbe adasına sürülen Napolyon'un Mart 1815'de Paris'e gelerek tekrar imparator olması üzerine Koalisyon güçleriyle mücadele yeniden başlamıştır. Ancak bu savaşlar (Yedinci Koalisyon savaşları) sırasında 18 Haziran 1815'de Waterloo'da Napolyon'un İngiliz ve Prusya orduları karşısında yenilmesi üzerine kaynakları tükenen Fransa, Koalisyon devletleri ile 20 Kasım 1815'de Paris'te bir antlaşma yaparak 1790 sınırlarına çekilmeyi kabul edecektir⁶.

Napolyon'a karşı birlikte hareket eden devletler (İngiltere, Avusturya, Rusya, Prusya), Fransa'ya karşı savaşmış veya ittifak içinde yer almış olan bütün Avrupa devletlerinin katılımıyla geniş kapsamlı bir kongre toplanmasına karar verdiler. Böylece Avrupa'da barış ve düzenin yeniden kurulmasını sağlamak amacıyla Avusturya devlet başkanı Prens Klemens Von Metternich başkanlığında 1 Ekim 1814 tarihinde toplanan Viyana Kongresi toplandı.

Bu tarihlerde deniz üstünlüğünü devam ettirmek, koalisyon savaşları sırasında ele geçirdiği İspanya, Portekiz ve Hollanda'yı sömürge olarak tutmak, İstanbul ve boğazlar üzerinde emelleri olan Rusya'nın güney ve batıya yayılmasına engel olmak isteyen İngiltere, deniz serbestliği ve sömürge konularını kongre gündeminin dışında tutmaya çalışmıştır. Böylece deniz aşırı sömürgecilikte ciddi bir rakibi kalmayan İngiltere yüz yıl sürecek dünya üstünlüğünü kurmuş oluyordu. İngiltere ve Avusturya'nın istekleriyle çatışan Rusya ise Osmanlı topraklarının paylaşılmasından yanaydı.

Metternich İkinci Koalisyon savaşına (1798-1802) giren Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına çalışacağını bildirerek kongreye katılmaya davet etmişse de Osmanlı Devleti bu davete iltifat etmemiş ve katılmamıştır. Osmanlı Devleti, toprak bütünlüğünün Avrupa büyük devletlerin garantisi altına alınmasının, hakimiyet haklarına hâle geleceği ve bağımsızlığına gölge düşüreceğini düşünmüştür.

Viyana Kongresi'nde alınan kararlar 9 Haziran 1915 tarihinde imzalandı. Alınan bu kararlarla Fransa, ihtilalden önceki sınırlarına çekilmiş

olmakla birlikte Avrupa'da yeniden kurulan güçler dengesinde tekrar yerini aldı. Artık bu kongreye kadar devletlerarası ikili ilişkilerin yerini çok taraflı diplomasi ilişkileri alacaktır.

Burada belirtilmesi gereken başka bir husus 1815'de Napolyon'u yenerek Fransa'yı ihtilalden önceki sınırlarına sokmayı başaran Avrupa'nın büyük devletlerinin hürriyetçilik fikirlerini de yenilgiye uğrattıklarını düşünmeleridir⁷. Oysa yayılan fikirler devletlerin geleneksel yönetim biçimlerini değiştirmekle kalmayacak toplum yapılarının da yeniden şekillenmesine yol açacaktır. 1815'ten sonra Avrupa'nın mutlakiyetçi kralları, toplumlarını yine eskisi gibi yönetmeye başlamışlarsa da yüz yılın ortalarına kadar bir dizi ayaklanma ve ihtilaller yaşanacaktır. Zira Kongrede sınırlar yeniden belirlenirken milliyet, dil ve din farklılıkları dikkate alınmadığı için kalıcı bir barış ve huzur sağlanamayacaktır.

Viyana Kongresi'nde alınan kararlar ile Fransa'nın değiştirdiği Avrupa'daki güç dengeleri (statüko) sağlanmış ise de öncelikle Rusya'nın genişleme gayretleri ve Doğu Avrupa'da desteklediği milliyetçilik akımlarının güçlenmeye başlaması üzerine Viyana'da kurulan sistem çökecek ve Batılı devletlerin emperyalist emelleri daha belirgin hale gelecektir. Artık çok milletli imparatorlukları etkisi altına alan "milliyetçilik" (düşüncesi), devletlerarası ilişkilerde meşruiyet kazanan ve Batılı devletlerin çıkarları doğrultusunda kullanılan bir terim halini almıştır.

Viyana Kongresi'nden sonra sanayileşmelerini gerçekleştirmiş ve dünyayı paylaşma yarışına girmiş olan devletlerin ilgi ve ihtirasları doğrudan Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yoğunlaştı. Sanayileşmiş devletler arasındaki mücadeleye bütün dünyanın paylaşılması açısından bakılırsa meselenin sadece Ortadoğu üzerindeki hesaplarla sınırlı kalmayacağı açıktır. Üstelik sanayileşmiş büyük devletlerin ekonomik ve teknolojik üstünlükleri nüfuz mücadelesinde onlara büyük bir avantaj sağlıyordu⁸. XVIII. yüzyıla kadar cihan devleti iddiasını sürdüren, ancak askeri, iktisadi ve siyasi açmazları sebebiyle Osmanlı Devleti'nin, bu paylaşım savaşında bir rakip olamayacağı; bilakis rakip devletler arasında paylaşılmak istenen bir ülke/devlet olacağı görülüyordu. 1815 sonrası dönemde sanayi ve ticaret istatistikleri de İngilizlerin hiç kimsenin boy ölçüşemeyeceği bir hakimiyete sahip olduğunu göstermekte olup, İngiltere'yi kuvvetli ve rakipsiz yapan husus modern, zenginlik yaratan sanayi ve bunun getirdiği yararlarıdır. Fransa'nın Pasifik'te ara sıra yaptığı hareketler ya da Rusların Türkistan'daki saldırıları bir yana bırakılırsa İngiltere'nin ciddi bir rakibi kalmamıştı. Fransa ve Rusya'nın

genişleme çabaları bir takım sorunlar yaratıyorsa da pek çok yerde ve uzun süreyle İngiliz çıkar grupları (tüccarlar, büyük çiftlik sahipleri, gezginler, misyonerler) karşılarında yerli halklar dışında yabancı kimseler bulmamışlardır⁹.

Bu bilgilerden de hareketle İngiltere'nin, yayılmış olduğu alanlarla yetinmeyeceği, yeni alanlara yönelme temayülü ve kararlılığı içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim XIX. yüzyıldaki siyasi gelişmelerde İngiltere'nin bu düşüncesi kendini hissettirecektir.

Batılı devletler Napolyon'un yol açtığı meseleleri halletmiş olsalar da aralarındaki çıkar çatışmaları nedeniyle Osmanlı ülkesinin paylaşılmasının bir anda ve kolayca olamayacağını görmüşlerdi. Bu tarihten itibaren Osmanlı millet sistemini sarsmaya, Osmanlı toplumundaki imtizacı (huy birliği) ve ortak değerleri ortadan kaldırmaya yönelik politikalar takip ettiler. Fransız ihtilali sonrasında yayılan fikirler, büyük devletlerin emperyalist düşünceleri ile birleşince Osmanlı Devleti için felaketler çağı başlamış oldu. Hristiyan unsurların ayaklanmaları, büyük devletlerin teşvik ve destekleriyle başarı sağlamakta gecikmedi. Yunan isyanının çıkışı, gelişmesi ve Yunan devletinin kurulmasında Rusya ile birlikte İngiltere ve Fransa önemli roller oynadılar. Gerek Müslümanlısız-Türksüz bir Balkanlar yaratmak isteyen Avrupa devletlerinin politikaları, gerekse isyanlar sırasında Müslüman ahalinin kıyıma uğraması itibarıyla Yunan isyanı, daha sonra çıkacak olan isyanlar için örneklik teşkil etmiştir. Dış politikada yalnız kalmış olan Osmanlı Devleti, esasen kendi iç meselesi olan isyanları kendi inisiyatifi ile bastıramamış ve büyük devletlerin müdahalelerine cevap verememiştir. Neticede çağın kabul gören politikası, milli devletlerin ortaya çıkmasını sağlarken, Osmanlı Devleti'nin de Avrupa coğrafyasından çekilmesine ve bu coğrafyayı terk etmesine yol açmıştır. Bu çekiliş sırasında insanlık dışı saldırı ve katliamlara uğrayan Müslüman-Türk ahali göç etmek zorunda kalmış ve yüzlerce yıl yaşadıkları topraklardan atılmıştır.

Bütün bu politikalar ve anlayış için kullanılan Şark Meselesi tabiri de Viyana Kongresi'nde telaffuz edilmmişti. Kongrede Osmanlı Devleti'ndeki gayr-ı Müslim tebaanın himayesi için kullanılan bu tabir zamanla daha geniş bir anlam kazanmıştır. "Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı Devleti'ni iktisadi, siyasi nüfuz ve hükmü altına almak veya sebepler ihdas ederek parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin istiklallerini temin etmek istemelerinden doğan tarihi meselelerin tümüne "Şark Meselesi" denilmiştir¹⁰. Başka bir ifade

ile Şark Meselesi, Balkanlarda baş gösteren milliyetçilik hareketlerinin ve büyük güçlerin emperyalist emellerinin Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına yol açmadan tatmin edilmesi veya eğer bu yıkılış kaçınılmaz ise Osmanlı Devleti'ni Avrupa'daki güç dengelerini alt üst etmeden parçalama ve tasfiye etme sorunudur¹¹.

XIX. yüzyıla girerken mütemadiyen toprak kaybına uğrayan Osmanlı Devleti, dünya siyasetindeki hâkimiyetini de kaybediyordu. Osmanlı Devleti, artık dengi bulunmayan süper bir güç olmadığı gibi hâkimiyet sahasını ve varlığını kendi gücü ile koruyabilen büyük devlet kalabilmek özelliğini de kaybetmiştir. Terk etmeğe zorlandığı topraklar, Hristiyan tebaanın yoğunlukta bulunduğu topraklar değil, kadim Türk yurtlarıdır. Yakınçağın sonlarına doğru artık yıkılması mukadder görünen bir devlette Türk varlığının devamına imkân bırakılmayacağı anlaşıyordu.

Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü iki tarihi sebebe dayandırır. Bunlardan biri devlet arazisinin harici düşmanlar tarafından zapt ve istilâsı; diğeri de devleti oluşturan gayr-ı Türk ve gayr-ı Müslim unsurların câmiadan ayrılıp birer siyasi heyet teşkil etmeleridir¹². Osmanlı Devleti'nin idari ve siyasi zaaflarının da bu unsurları ayrılmaya sevk eden başka bir gerekçe olduğu söylenmelidir. Bununla birlikte Fransız Devrimi'nden sonra milliyetçilik ideolojisinin etkisiyle muhtelif toplulukların bağımsızlık istekleri ve bu yolda yürüttükleri faaliyetler, emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti bünyesindeki azınlık unsurları, tahrik ve teşvik etmek suretiyle kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak amacı taşıyan faaliyetlerinden ayrı ele alınamaz. Zira azınlık unsurlarla ilgili bir mesele bu devletlere, Osmanlı Devleti'ne siyasi/meşru müdahale için gerekli imkânı veriyordu.

Fransa'da "insan haklarının" ilânından sonra yayılan milliyetçilik akımları, Osmanlı Devleti'ndeki gayr-ı Müslim unsuru da etkilemiştir. Çocuklarını Avrupa'da okutup Batı kültürüyle yetişmelerini sağlayan, askere gitmemelerinden ve dil bilmelerinden kaynaklanan üstünlüklerini iyi kullanarak Osmanlı ekonomisinde üstün bir yer tutan gayr-ı Müslimler bağımsızlık isteğiyle ayaklanmaya başlamışlardır. Büyük devletler, bu durumu kendi çıkarları için kullanmakta gecikmemişler, gayr-ı Müslim tebaayı kendi himayelerine almak suretiyle Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmek amacıyla zımmiler lehine reformlar yapılmasını istemeye başlamışlardır. Osmanlı devlet adamları meseleyi salt eşitlik kavramıyla halledebileceklerini ve böylece büyük devletlerin baskılarının sona ereceğini düşünmüşlerdir. Aslında

mesele, Batılı devletlerin gösterdikleri gibi, bir İslâm devletinde yaşayan gayr-ı Müslimlerin haklarını korumak olmayıp, büyük devletlerin siyasi çıkarlarının gerçekleştirilebilmesiydi. Bu amaçla Osmanlı Devleti'ne sürekli yapılan baskılarla gayr-ı Müslimlerin hukuki statüleri, devletin en büyük iç ve dış meselesi haline gelmiştir¹³.

Bu gelişmeler göstermektedir ki, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin siyasi müdahalelerine açık bir hale gelmiştir. Emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-ı Müslim tebaanın hamileri durumuna gelmeleri, bu unsurların haklarını koruma iddia ve bahanesi ile yaptıkları müdahaleler gittikçe artacak ve devleti yıkılmaya götürecek bir dizi olaya zemin hazırlayacaktır.

Emperyalist devletlerin menfaatleri ile gayr-ı Türk unsurların emelleri birleşince mesele, Osmanlı Devleti'ndeki gayr-ı Türk unsurların çoğunluğu temsil ettikleri yerlerde bağımsızlıklarını kazanmaları şeklindeki genel tarihi süreç olmaktan çıkmış ve Türk varlığının sistemli imhasına dönüşmüştür. Gerek savaşlarda, gerekse isyanlarda Müslüman-Türklerin maruz kaldıkları saldırılar ve mezalim yüz yıl boyunca Balkanlardan Anadolu'ya doğru büyük göçlere yol açtı. Başka bir ifade ile milli devletlerin kurulmasıyla belli bir toprak parçasını ülke olarak seçen ve siyasi gücü elinde bulunduran etnik bir grubun, orada yaşayan farklı etnik kökenden insanlara ve din gruplarına aralarında yaşama hakkı tanımaması göçü doğurmuştur¹⁴.

XIX. yüzyılda Balkan milliyetçiliğinin Osmanlı-Müslüman yönetimiyle alakalı bütün kültür, eğitim ve ekonomi müesseselerinin tamamen ortadan kaldırılmasını hedeflediği¹⁵ -camiler ya yıkıldılar ya da saman ve silah vs. depolamak için kullanıldılar- de ilâve edilmelidir.

Osmanlı ümerasının almaya çalıştığı tedbirler, Osmanlı toplum yapısındaki çözülmenin önüne geçebilecek güçte ve kararlılıkta olmadığı gibi Şark Meselesi'nin gereği olarak Türksüz-Müslümansız bir Avrupa isteyen Batılı devletlerin, Osmanlı'nın toparlanmasına da fırsat vermedikleri görülecektir.

Batılı devletler karşısında sürekli gerileyen Osmanlı Devleti'nin eski gücüne kavuşması için yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğu anlaşılmıştı. Fransız İhtilali'nden sonra ise Batılı devletlerin artan baskıları karşısında devletin bekası için klasik yapının dışına çıkılarak yeni düzenlemelere girilmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Yunanistan'ın kopuşu ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı karşısında aciz bir duruma düşen Osmanlı'nın kurtuluşu Batı'nın askeri teknolojisinin benimsenmesinde görülmüştür.

Tabiatıyla devlet bünyesindeki ilk ciddi reform hareketleri askeri alanla sınırlı kalıp “savunmacı” bir nitelik göstermektedir. Reformların bu niteliği ordunun Batı’nın askeri teknolojisi ve usulleriyle yeniden yapılandırılması ile sınırlı kalmayacak, 1839’dan sonra siyasi ve idari reformlarda da belirgin olara görülecektir. Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesinde yaşayan azınlık unsurların hamiliğini sağlamaya yönelik baskılarını önlemek kastıyla hazırlanan Tanzimat Fermanı’nın¹⁶ ilanı ile devlet, yeni bir yönetim anlayışına yönelmiş oluyordu. Devlet erkânı, böylece Avrupalı devletlerinin Osmanlı tebaası olan Hristiyan unsurlarla ilgili baskılarına son vereceklerini ümit ediyordu. Hem Batı’nın teknolojik üstünlüğünü yakalamak hem de Hristiyan tebaanın endişelerini gidermek için Batılılaşma sürecini başlatan Osmanlı Devleti’nin asıl amacı devleti dağılmaktan kurtarmaktı.

Otoritenin merkezileştirilmesi, Avrupa’daki gibi yurttaşlık kavramının getirilmesi, siyasi, hukuki ve idari bir dizi tedbirin alınması millet olmanın maddi temellerini atmıştı. Ancak bütün bunlar Osmanlı Müslümanlarını bir millet halinde kenetlemek için gerekli psikolojik gücü sağlayamamıştır¹⁷.

Batılı devletlerin, Balkanlarda yaşayan gayr-ı Müslim unsurlar üzerinden yürüttükleri politikaları Anadolu’da yaşayan Rumlar ve Ermeniler için de eş zamanlı olarak başlattıkları görülmektedir. Osmanlı sınırları içerisinde uzun zamandan beri geniş bir alanda ikamet etmiş olan Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir takım faaliyetlere girişerek Osmanlı Devleti’ni uluslararası alanda zor duruma düşürecek olan önemli bir meselenin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Oysa Türklerle yüzyıllarca birlikte yaşamış olan ve “Tebaa-i Sadıka” olarak nitelenen Ermeniler, Anadolu’da dağınık olarak Türk toplumu ile uyum içinde yaşayan müstesna bir millet durumundaydılar¹⁸. Balkan milletleri gibi bölgesel çoğunluk oluşturmayan Ermeniler, Osmanlı ülkesinin hemen her yerine dağılmışlardı¹⁹. Orhan Bey zamanında Anadolu’da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine izin verilen Ermeniler, Osmanlı Millet Sistemi içinde Gregorian millet olarak yerlerini almışlardır. 1461 yılında İstanbul’da Ermeni Patrikhanesi kurulmuş ve Ermenilere idari ve dini ayrıcalıklar verilmişti. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Fransa’ya tanınan kapitülasyonlarla birlikte Katolik misyonerlerin çalışmaları da başlamıştır. 1604’te Fransa’ya Osmanlı ülkesinde Katolikler üzerinde himaye hakkı tanınmasıyla birlikte Katolik misyonerlerin Ermeni cemaati üzerindeki faaliyetleri de artmıştır. XVIII. yüzyıl başlarında yoğun propagandalar sonucu bazı Ermenilerin Katolik mezhebine

yöneldikleri görülmektedir²⁰. 1831 yılı başında Sultan II. Mahmut döneminde ayrı bir cemaat olarak kabul edilen Katolikler Katolik Ermeni Patrikliği'nin yönetimi altına sokuldular²¹.

Osmanlı Devleti, gayr-ı Müslim cemaatlerinin inançlarına müdahale etmediği gibi dışarıdan yapılan müdahaleleri engellemek için bazı tedbirler almıştı. Buna rağmen Gregorian Ermenileri farklı mezheplerden gelen dış etkilerin altında kalmaktan kurtulamamışlardır. XVIII. yüzyıla kadar Katolik mezhebinden etkilenen Ermeniler XIX. yüzyıldan itibaren Protestan misyonerliğinin hedefi haline gelmiştir²². 1778 yılında hazırlanan bir raporda atalarının dininde kalan, yani Gregorian mezhebindeki Ermenilerin devlete sadakat göstermelerine karşılık Katolik mezhebine geçen Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhinde kalben ve fiilen faaliyet gösterdikleri, Avrupalılarla açık gizli işbirliği yapmalarının Ortodoks Rusların aynı mezhepten olan Osmanlı Rum tebası ile işbirliği yapmaları ile büyük benzerlikler gösterdiği ifade edilmiştir²³.

Osmanlı Devleti'nin parçalanması yönünde Balkan milletlerinde olduğu gibi Ermeniler üzerinden yürütülen politikalarda ilk gayret gösteren devletin Rusya olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Rusya'nın Ermenilerle sistemli olarak ilgilenmesi XIX. yüzyılın başlarına denk düşmekte ise de bu ilginin Fransız İhtilali ve Viyana Kongresi'nden çok önceleri başladığı görülmektedir²⁴.

Rusya ilk olarak Ortodoksların koruyuculuğu bağlamında Gregoryen Kilisesi'ne nüfuz ederek dağınık halde yaşayan Ermenileri etkilemeye çalıştı. Ermeniler tarafından en etkili manevi makam olarak kabul edilen Eçmiyazin Katagigosluğu atamaları el değiştirerek Rusya'ya geçti (1802)²⁵. Böylece Rusya, Ermeniler üzerinde ciddi bir etkiye sahip oldu. Böylece XIX. yüzyılın başlarında Rusya, dini olarak etkisi altına aldığı Ermenileri Doğu Anadolu'da büyük Ermenistan Devleti kurma vaatleri ile Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya başladı.

Esasen Rusya'nın dünya siyasetinde söz sahibi bir konuma gelmesi Çar I. Petro döneminde mümkün olabilmıştır. I. Petro, gerekli reformları yaptıktan sonra yayılcı bir politika izleyerek Balkan ve Hazar bölgelerini kontrol etmenin yollarını aramaya başlamıştı. Temel amacı sıcak denizlere ulaşmak olan I. Petro böylece ticari imkânlardan fazlasıyla istifade edebilecekti. Nihayet Çar I. Petro 1711'de Gürcüler ve Ermenilerle ilişki kurmayı başararak bir ticaret antlaşması yapmıştı. Böylece ekonomik ve politik hedeflere ulaşmak için önemli bir adım atılmış oldu²⁶.

Çar I. Petro'nun (1725) ölümünden sonra Rusya'nın Ermeniler üzerindeki politikasında değişiklik olmamış, hatta II. Katerina (1729-1796), Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmıştı. Bu dönemde Ermenilerce Ararat (Ağrı) Krallığı projesi hazırlanmış ve Ruslar da bu durumu onaylamıştı²⁷. Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte Rusya, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başladığı gibi 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra da Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan azınlıkların koruyuculuğuna soyunmuştu.

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı yönetiminde yaşayan Ermeniler, İstanbul ve birkaç şehirde koloni oluşturmuşlarsa da devletin hiçbir vilayetinde çoğunluğu oluşturamamışlardı²⁸. Rusya, XIX. yüzyıla gelindiğinde Anadolu'da dağınık Ermeni nüfusu üzerinde etkili olmuş, kilise teşkilatı ve bunlara bağlı din adamlarını kullanmaya başlamıştı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinde, Rusya'da eğitim alarak bölgeye gelen Ermeni ve Gürcü askerler savaşta büyük rol oynamıştı. Rusya'da eğitim alan bu Ermeni askerler çete kurmak suretiyle Osmanlı halkı arasında huzursuzluğa neden olmaktaydı²⁹. Rusya, asker ihtiyacının bir kısmını Ermenilerden sağlarken bir takım vaatlerde bulunuyor daha sonra ise bu vaatlerini gerçekleştirmeyerek Ermenileri aldatıyordu³⁰.

Ermenilerin Batılı devletlerle olan ilişkileri ise Rusya ile olan ilişkilerinden daha eski tarihlere kadar uzanır. Fransızların ticaret amacı ile Ermenileri kullanmaları XVII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Fransa'nın Ermeniler üzerindeki rolü çok yönlü olarak uzun yıllar devam etmiştir. Bu faaliyetler, elçilik, konsolosluklar, ticaret, seyyahlar, misyoner, dini kuruluşlar ve yayın yolu ile XX. yüzyıla kadar devam etmiştir³¹.

Osmanlı toplumu içerisinde dağınık halde yaşayan ve Türkçeyi çok iyi kullanabilen Ermeniler, Batı sermayesinin Anadolu'daki vazgeçilmez unsurlarıydı. Bu durum başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin dikkatini çekmişti. Fransız tüccarın getirmiş olduğu malları Ermeniler Anadolu'nun iç bölgelerine kadar getirip pazarlamaktaydılar. Söz konusu ticari münasebetin yanı sıra Ermenileri kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak isteyen Fransızlar, 1630 senesinden itibaren Ermeniler arasında Katolik propagandasına girişmişlerdi³².

Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında ilk ilişkilerin kurulması³³ ile birlikte Amerikan-Ermeni ilişkilerinin de başladığı söylenebilir. Özellikle Ermenilerin daha iyi koşullarda yaşama isteği ile Amerika'ya yaptıkları göçler Amerika'da ciddi bir Ermeni nüfuzunu

doğuracak ve Amerika Ermeni propagandasının önemli merkezlerinden biri olacaktır³⁴.

Ermenilerin yoğun yaşadıkları vilayetlerdeki huzursuzluğun artması uzun süredir beklenen Osmanlı Devleti'nin çöküşü zamanın geldiği izlenimini veriyordu. Rusya'da bazı devlet adamları ve askerler artık Osmanlı Devleti'ne parçalanması gerektiği düşüncesindeydiler. Parçalanma ise İngiltere ile bir şekilde anlaşma ile gerçekleştirilebilirdi³⁵. Kaldı ki, Viyana Kongresi'nden itibaren Osmanlı Devleti'nin parçalanması taraftarı olmayan İngiltere de bu tarihlerde Rusya ile aynı düşüncede idi.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı patlak verdiğinde Ermeniler, savaşta Rusya'yı desteklemişler ve savaşın galibi olan Rusya'dan bu hizmetlerinin karşılığını almak için hemen harekete geçmişlerdir. Ermeni Patriği Nerses başkanlığında toplanan Ermeni Milleti Meclisi, Rus Çarına başvurmayı kararlaştırmıştır. Çar'a gönderdikleri mektupta, Doğu Anadolu'da Fırat nehrine kadar olan bölgelerin Türklere geri verilmeyip, Rusya'ya ilhak edilmesini istiyorlardı. Bu olmadığı takdirde Bulgaristan'a ve Bulgar milletine tanınan imtiyazların Ermeni milletine de verilmesini; işgal edilen toprakların boşaltılması halinde ise, Osmanlı hükümetinden ıslahat yapılması için maddi tazminat alınmasını ve bu ıslahatın tatbik edilip tamamlanmasına kadar Rus işgalinin devam etmesini istiyorlardı. Aynı zamanda İstanbul Patriği Nerses, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'e de bir muhtıra yollayarak Ermenilerin artık Müslümanlarla birarada yaşamak istemediğini vurgulamaktaydı³⁶. Nihayet Yeşilköy'de yapılmakta olan barış görüşmelerinde bulunan Ermeniler, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na kendileriyle ilgili bir madde (16. madde) koydurmayı başardılar³⁷.

Bu antlaşmayla Osmanlı topraklarının tamamı Rus tehdidi altında kalıyordu. Batılı devletler bu antlaşmanın hükümlerini kabul etmeyecek yeni bir antlaşmanın yapılması talebinde bulundu. Rusya'da Batılı devletlerin baskıları sonucu yeni bir antlaşma yapılması konusunda ikna edildi. Akabinde 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalandı. İngiltere, antlaşmanın 61. maddesine Ermenilerle ilgili maddeyi Osmanlı Devletine kabul ettirmeyi başardı. Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili 16. maddesi az bir değişiklik ile kabul edildi. Bu maddede yer alan Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin meskün olduğu bölgelerde mahalli şartların gerektirdiği reformları yapması ve aynı bölgelerde Ermenileri, Çerkezleri ve Kürtlere karşı koruması gerektiği ifadesi

Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmasına zemin hazırlamıştır³⁸.

Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'nda yer alan ıslahat çalışmalarını ağırdan almıştı. Bunun üzerine büyük devletler Haziran 1880'de Babiâli'ye verdikleri notada Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince yapılması gereken ıslahata henüz başlanmadığını ve bu gecikmeden Babiâli'nin mesul olacağını bildirdiler. Babiâli'nin Temmuz 1880'de gönderdiği cevabı uygun bulmayan Batılı devletlerle, Osmanlı Devleti arasında karşılıklı nota teatisi başlamıştı³⁹. 1894 sonlarında Sason bölgesinde olayların meydana gelmesi üzerine 1895 Mayısında İngiltere, Fransa ve Rusya bir araya gelerek Doğu Anadolu vilayetlerinde sınırlı bir ıslahat istediler. Ancak Rusya'da yaşayan Ermeniler, yoğun bir biçimde Ruslaştırma ve millet bilincinin yok edilmesi girişimleriyle karşı karşıya idiler. Osmanlı Ermenileri için özerklik veya ülke içindeki konumlarının düzeltilmesi bile Rus topraklarında yaşayan Ermenilerin Rus kültürü içinde asimile edilmelerini zorlaştıracaktı. Bu sebeple St. Petersburg Hükümeti, Anadolu'daki reformların gerçekleştirilmesi için güç kullanmaktan yana bir tavır koymamıştır. Dolayısıyla bu teşebbüsten de bir netice çıkmamıştır⁴⁰.

Berlin Konferansı sonrasında Ermeniler, bir takım eylemlere girişerek Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek ve bağımsız bir Ermenistan Devleti için destek sağlamayı hedeflemekteydiler. Bu nedenle hızlı bir örgütlenme yoluna gittiler. İlk olarak 1872'de Van'da "İttihat-ı Halas Cemiyeti", 1881'de Erzurum'da "Şura-yı Ali Cemiyeti", Erivan'da "Hayır İşleri Derneği", 1882'de Van'da "Kara Haç" ve İstanbul'da da "Ermeni Vatanperverler İttihadı" adlarında bir takım teşkilatlar kuruldu⁴¹. Ermeni Meselesini Batı kamuoyuna duyurmak için Karabet Agopyan isminde bir Ermeni Londra'da Times, Pall Mall ve Daily News gazetelerinde neşriyat başlamıştı. Üstelik 1885 yılında Mıgırdıç Portakalyan ismindeki bir Ermeni tarafından Marsilya'da "Armenia" isminde bir gazete çıkarılmış ve devamında Londra'daki bazı Lordların teşviki ile "Haystan" adında bir tarafı İngilizce bir tarafı da Ermenice gazete neşre başlamıştı⁴². Bu ihtilalci komitelerin en etkilileri Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleriydi. Hınçak Komitesi, Avedis Nazarbekian tarafından 1887'de Cenova'da kurulmuş olup Marksist Doktrini benimsemişti⁴³. Taşnaksutyun Komitesi ise, Kafkasya'da kurulmuştu. Kurucularının hepsi Rus üniversitelerinde eğitim görmüş kişilerdi⁴⁴. Taşnaklar 1892 yılında bir program ilan ederek ihtilalci faaliyetlere girişmişlerdir⁴⁵.

Berlin Konferansı'ndan sonra Batılı devletlerin diplomatik baskıları artarken Ermeniler de birtakım dernekler kurarak Doğu Anadolu'da kargaşa ortamı yaratmak ve bölgede yaşayan Türk unsuru göçe zorlamak amacıyla isyanlar çıkartmaya giriştiler. Böylece Ermeniler, Batılı devletlerin desteğini sağlayarak Osmanlı topraklarının bir kısmında devlet kurmayı tasarlamaktaydılar.

Ermenilerin 31 Mart Vakası'ndan sonra Adana'da isyan etmeleri Ermenilerin gerçek niyetini ortaya koymuştu. 1911 yılına gelindiğinde Ruslar yeniden Ermeni sorununa eğilmeye başladı. Ruslar, uzak doğuda Japonlarla yaptığı savaş (1905) nedeniyle Ermenilere gereken desteği verememişti. Bu savaşta ağır bir yenilgi alan Rusya yeniden dikkatini Osmanlı coğrafyasına çevirdi. Rusya, önceden olduğu gibi Ermenilere gereken desteği vererek tarihi emellerine ulaşmayı hedeflemekteydi⁴⁶. 1914-1915 yıllarında Rus Çarı II. Nikola Ermenileri ayaklandırmaya teşvik eden bir beyanname yayınlattı. I. Dünya Harbi başlamadan önce Rusya, Osmanlı topraklarında bazen Kürtleri ve bazen de Ermeni kışkırtarak bir anarşi ortamı oluşturmayı hedeflemekteydi. Uluslararası alanda Osmanlı Devletini zor durumda bırakan Ermeni isyanları her defasında Batılı devletlerin müdahalesi ile sonuçlanıyordu. Bu nedenle Ermeni İsyanlarına kesin bir çözüm bulunamıyordu. I. Dünya Savaşı öncesi Doğu Anadolu vilayetlerinde faaliyetlerini hızlandıran Ermeniler Haziran 1914'te İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde bir takım kararlar aldılar⁴⁷. Osmanlı Hükümeti, Ermenileri Müslümanlara karşı mezalim yapılmaması konusunda uyarılmış, aksi halde çok sert tedbirlerin alınacağını bildirmişti. Fakat bu uyarılar dikkate alınmamıştı. Ancak Osmanlı Devleti'nin uyarıları dikkate alınmamış; Ermeniler I. Dünya Harbi esnasında Müslüman Türk köylerini basmaya ve Müslüman Türkleri katletmeye başlamışlardır.

Tüm bu anarşinin yanı sıra Ermenilerin, I. Dünya Savaşı esnasında cephe gerisinde kapsamlı bir isyan hareketine girişmesi ihtimali de bulunmaktaydı⁴⁸. 1915 yılına gelindiğinde Enver Paşa, Ermenileri Rus topraklarına yahut Anadolu'nun içine dağıtmak lüzumunu dile getirmişti⁴⁹. Osmanlı Devleti'nin tüm uyarılarına ve aldığı tedbirlere rağmen Ermeniler, organize bir şekilde katliamlarını sürdürmüşler, Anadolu'da Müslüman-Türk nüfusu katletmeye devam etmişlerdir. Durum böyle olunca da Enver Paşa'nın tehciye işaret eden bu önerisi isyan çıkaran diğer bölgeleri de kapsayacak şekilde –nefs-i müdafaa anlayışıyla- uygulamaya konulmuştur⁵⁰.

Rusya, 1917 Bolşevik İhtilali ile I. Dünya Harbi'nden çekilmesinin ardından Osmanlı Devleti ile Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaş öncesi sınırlarına çekilmişti. Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'nde kalacak ayrıca Türk ve Rus uyuğuındaki Ermeni çetelerinin silahları toplatılacaktı. Tüm bu açık hükümlere rağmen Rus subayları geri çekilirken silah ve mühimmatlarını Ermenilere bırakmışlardı⁵¹. Ellerindeki silahlarla Ermeni birlikleri Türklere karşı saldırıya yeniden başladılar. Esasen Ermeni mezalimi, I. Dünya Savaşı başlarında ve sonlarında yoğun olarak görülmüştü⁵².

Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkmasıyla ihtilalciler bir Ermenistan Devleti kurma hayaline kapılmışlardır. Dünya Harbi esnasında Osmanlı Devleti'ne ciddi anlamda sıkıntı çıkaran Ermeniler, Batılı devletlerinde desteğini almışlardı. Kurulacak olan Ermeni Devleti'nin Amerikan mandası altına alınması tasarlanmaktaydı⁵³. Durumu yerinde incelemek amacıyla General Harbord başkanlığındaki bir Amerikan heyeti 1919 yılında Anadolu'ya geldi. Yapılan incelemeler neticesinde Doğu Anadolu'da Ermenilerin çoğunluğu oluşturmadığı ve bir Ermenistan Devleti'nin kurulmasının mümkün olamayacağı belirtildi. Batılı devletlerin desteğini kaybeden Ermeniler, çetecilik faaliyetleri ile amaçlarına ulaşamayacaklarını anlamışlar ve nihayetinde Ermenilerle 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapılarak karşılıklı mücadele dönemi kapanmıştır.

Sonuç olarak; Fransız İhtilali'nden sonra millet ve milliyetçilik temeline milli devletlerin ortaya çıktığı gerçeğinden hareketle Ermeni Meselesi'nin de Osmanlı Devleti'nin dağılması amacıyla yürütölen politikaların bir neticesi olarak ortaya çıktığı, meselenin sadece Fransız ihtilali ile ortaya çıkan fikirlerden mülhem olmadığı, Batılı büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin parçalanması amacıyla etnisiteye dayalı olarak yürüttükleri politikaların bir neticesi olarak çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasından çekilmesine yol açan azınlık isyanları ile büyük ölçüde başarı kazanan Batılı devletler, Şark Meselesi'ni nihai olarak gerçekleştirilmek için Anadolu'daki gayr-ı Müslim unsurları da aynı yol ve yöntemlerle tahrik etmişler ve çıkan isyanları desteklemişlerdir. Bu itibarla Ermeni meselesinin ortaya çıkışında asıl faillerin emperyalist Batılı devletler olduğu unutulmamalıdır.

DİPNOTLAR

I. Yakınçağda Osmanlı Devleti'ni Parçalama Politikaları ve Ermeni Meselesi

Prof. Dr. Mustafa TURAN

- 1 David Fromkin, Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922), Yeni Binyıl Yayını, İstanbul 1989, s. 24.
- 2 Mümtaz Soysal, Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri, (1789-1802), TTK Yay., Ankara 1999, s. 64.
- 3 Soysal, a.g.e., 257.
- 4 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih, (1789-1999), 5. Baskı, Filiz Yay., İstanbul 2000, s. 22.
- 5 Uçarol, a.g.e., s. 34.
- 6 Uçarol, a.g.e., s. 33.
- 7 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarih, (1914-1980), 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., 1984, s. 7.
- 8 Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 53-54.
- 9 Paul Kennedy, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s. 182.
- 10 Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", İ.U. Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, Ord. Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, İstanbul, 1979, s. 607; Şark Meselesi hakkında ayrıca bkz. Bayram Kodaman, Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983, s. 162 vd.
- 11 Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim yay., 3. Bsk., İstanbul 1998, s. 62.
- 12 Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri, (XVIII. ve XIX. asırlarda), TTK. Yay., Ankara 1985, s. 10.
- 13 Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, (1839-1914), TTK Yay., Ankara 1989, s. 2 vd.
- 14 Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu, (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri, (Çeviren: Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2003, s. 6; Mesela MacCarty'nin Yunan isyanı ile ilgili tespitine göre: Yunanistan'daki Türkler, sadece Yunanlılara ait bağımsız bir Yunanistan yaratmak amacına uzanan yolda bir engel olarak görülüyorlardı. Asiler

- Yunanistan'daki Türklerin bağlılığının Yunanistan'a değil Osmanlı Devleti'ne olacağını düşünüyorlardı. Bu durumda yapılması gereken Müslümanların kökten kazınıp yok edilmesi idi. Bu amaçla Yunan ayaklanmacıları tarafından öldürülmüş Müslüman sayısı 25.000'i geçmiştir. Bkz. Justin McCarty, Ölüm ve Sürgün, (Çeviren: Bilge Umar), 6. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s. 11
- 15 Karpas, Osmanlı Nüfusu, s. 118.
 - 16 Tanzimat Fermanı'nın hazırlanış ve ilanında Avrupa devletlerinin ne kadar etkilerinin olup olmadığı tartışılmıştır. Bu konuda kayda değer bir değerlendirme için bkz. İhsan D. Dağı, "Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü", Osmanlı, C. VII, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999, s. 322 vd.
 - 17 Kemal H. Karpas, İslam'ın Siyasallaşması, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s. 229.
 - 18 İlber Ortaylı, "Osmanlı Ermenileri", Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı), C. 7, S. 37, Ankara 2001, s. 631.
 - 19 Anadolu'daki vilayet merkezleri, sancıklar ve kazalarda yaşayan Ermeni nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, Türkler ve Ermeniler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005, s. 62-68; Ercüment Kuran, Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Erzurum 1984, s. 19
 - 20 Bu konuda değerlendirmeler için bkz. Murat Bürkan Serbest, "Osmanlı Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu", Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2007, s. 173 vd.; Abdurrahman Sağır, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. I, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2007, s. 147 vd.
 - 21 Serbest, Osmanlı Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu., s. 276.
 - 22 Sağır, Osmanlı Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu, s. 153.
 - 23 Sağır, s. 151.
 - 24 Rusya, VIII. Yüzyılın başlarında önce Gürcülerle sonra da Ermenilerle ticaret antlaşmaları imzalayarak Kafkas halkları ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Bkz. Mehmet Saray, "Çarlık Rusya'sının Ermeni Siyaseti", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul Mayıs 2001, s. 257-267; Metin Kopar, "Ermeni-Rus İlişkileri", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 158, Eylül-Ekim 2005, Ozrenk Matbaa, İstanbul s. 49-61.
 - 25 Ali Arslan, "Eçmiyazın Katogigosluğunda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul Mayıs 2001, s. 57-65.
 - 26 Saray, "Çarlık Rusya'sının...", s. 256.
 - 27 Metin Kopar, "Ermeni Meselesinde Rusya'nın Genel Politikası (1683-1918)", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 158, İstanbul, 2005, Ozrenk Matbaa, s. 50.
 - 28 Matthew Smith Anderson, Doğu Sorunu, 1774-1923, (Çeviren: İdil Eser), İstanbul 2000, s. 264.
 - 29 Mehmet Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1984, s. 128.

- 30 Salahi R. Sonyel, Türk-Ermeni Çıkmazı-Barışma Umutleri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 25.
- 31 Dündar Aydın, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa’nın Rolü”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Erzurum 1984, s. 285-291.
- 32 Ali İhsan Gencer, “Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü”, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul Mayıs 2001, s. 67.
- 33 1797 yılında ilk Amerikan ticaret gemisinin İzmir’e, ilk savaş gemisinin de 1800’ün sonlarında İstanbul’a gelmesi ile Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında ilişkiler başlamıştır. 1830 yılında Amerika Birleşik Devletleri ile ilk Ticaret ve Dostluk Anlaşması imzalanmıştır. Bkz. Uçarol, a.g.e., 161-162.
- 34 Bilal Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s. 102-103.
- 35 Anderson, , a.g.e., s. 265
- 36 Bilal Şimşir, Ermeni Meselesi 1774-2005, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006, s. 19.
- 37 Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Sorunu”, Yeni Türkiye (Özel Sayı), C. 7, S. 37, Ankara 2001, s. 640.
- 38 Sonyel, , a.g.e., s. 47.
- 39 Eryılmaz, , a.g.m., s. 641.
- 40 Anderson, , a.g.e., s. 263 vd.
- 41 Ali Karaca, Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915), TTK Yay., İstanbul 2001, s. 49-50.
- 42 Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay. (Yayın No: 15), Ankara 1998, s. 4.
- 43 Sonyel, , a.g.e., s. 49.
- 44 Sonyel, , a.g.e., s. 49.
- 45 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2008, s. 192.
- 46 Yuluğ Tekin Kurat, “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Erzurum 1984, s. 227-241.
- 47 Eryılmaz, , a.g.m., s. 639-650.
- 48 Sonyel, , a.g.e., s. 91.
- 49 Gürün, , a.g.e., s. 304.
- 50 Mustafa Talas, “Tehcir’den önce Osmanlı’da Ermeni Nüfusu ve Zorunlu Sevk ve İskânın Uygulanması Üzerine”, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 2005, S. 158, s. 26-37
- 51 Saray, “Türk-Sovyet...”, s. 264 .
- 52 Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezalimi ile ayrıntılı bilgi için bkz. Sonyel, a.g.e., s. 119-124.
- 53 Kuran, a.g.e., s. 616-620.